

А.Ю. МАТВЄЄВ, І.В. РИБАК

УДК 94(477.43)084.6

ОСІНЬ 4/2013 ГИМНАЗИЙНИЙ ЖУРНАЛ

ДЕПОРТАЦІЯ РОЗКУРКУЛЕНИХ СЕЛЯН ДРУГОЇ КАТЕГОРІЇ З УКРАЇНИ У 1930- 1936 РР.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ХАРАКТЕР, ГЕОГРАФІЯ ПОСЕЛЕННЯ

В статті, на основі низки розтаємнених документів, визначено масштаби та характер депортацій розкуркулених селян другої категорії з України, встановлено регіони їх поселення у віддалених північних та східних районах СРСР.

Ключові слова: депортації, розкуркування, спецпоселення, прикордонна смуга, Головне управління таборів, Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ).

В статье, на основании новых рассекреченных документов, определены масштабы депортаций раскулаченных крестьян второй категории из Украины, названы регионы их поселений в отдаленных северных и восточных районах СССР.

Ключевые слова: депортации, раскулачивание, спецпоселения, пограничная полоса, Главное управление лагерей, Объединенное государственное-политическое управление (ОГПУ).

The scope and nature of deportations dispossessed peasants of the second category from Ukraine has been defined in this article on the basis of number disclosed documents, the regions of their settlements in remote northern and eastern regions of the USSR have been established.

Key words: deportation, dispossession, special settlements, border strip, Main Department of the camps, the United State Political Administration (OGPU).

Проблема кількості депортованих селян під час розкуркування є маловивченою через втаємниченість бази документальних даних у радянський період [1]. Дані про кількість розкуркулених, в т. ч. депортованих селянських сімей в сучасній історіографії є досить неповними та неточними. Зокрема, С. Кульчицький наводить різноманітні та досить суперечливі дані про кількість депортованих селян другої категорії з України та місця їх розселення, але при цьому зазначає, що «визначення загальної кількості ліквідованих під час «соціалістичних перетворень» селянських

дворів потребує спеціального дослідження» [2].

Сьогодні з'явилася можливість, на основі розтаємненого корпусу документів, всебічно проаналізувати основні моменти депортації селянства, переважно у північні та східні регіони Росії [3]. На наш погляд, найбільшу цінність для дослідження даної проблеми мають оперативні довідки ОДПУ, які готувалися під грифом «совершенно секретно». Вони є найбільш достовірними, оскільки призначалися лише для найвищих керівників партії та держави і мали цілком закритий характер. Виходячи з цього, у статті

ставиться за мету з'ясувати загальну кількість депортованих селян у 1930-1936 рр., місця їх поселень під час «куркульського заслання».

Нормативним документом, який поклав початок широкомасштабній операції з депортації селян, є постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» від 5 лютого 1930 р. У ній було вказано, що другу категорію розкуркулених «має складати куркульський актив з найбільш багатих куркулів, які підлягають висланню у віддалені місцевості СРСР або в межах краю його віддалених районів». Визначено орієнтовну кількість депортованих селян: 70 тис. сімей планувалося виселити у Північний край, 50

тис. – у Сибір, 25 тис. – на Урал, 20-25 тис. – у Казахстан. Районами заслання повинні бути необжиті або малообжиті місцевості з використанням висланих на особливо важких промислах і роботах. Розкуркуленим селянам після конфіскації майна передбачалося залишати найбільш необхідні предмети домашнього вжитку та деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці та необхідний на перший період мінімум продовольчих запасів та невелику суму грошей до 500 руб. на сім'ю [4]. Процес розкуркулення і виселення відбувся у першій половині, а точніше – протягом перших чотирьох місяців 1930 р. Його результати викладено у таблиці 1 [5, с. 781]:

Таблиця 1

Кількість розкуркулених депортованих селян другої категорії у 1930 р.

З якої області (краю) виселено	Загальна кількість висланих		Із загальної кількості було переселено всередині області	
	Сімей	Осіб	Сімей	Осіб
Української СРР	31593	146229	-	-
Північнокавказького краю	10595	51577	-	-
Нижньоволжського краю	7931	40001	-	-
Середньоволжського краю	5873	31037	-	-
Центрально-Чорноземної області	8237	42837	-	-
Білоруської СРР	11079	52914	-	-
Криму	3179	14029	-	-
Татарії	1614	7956	-	-
Середньої Азії	159	197	-	-
Нижньогородського краю	512	2451	512	2451
Північного краю	61	305	61	305
Ленінградського військового округу	600	2555	600	2555
Уральської області	16394	76602	14854	68047
Західносибірського краю	9034	52145	9034	52145
Східносибірського краю	6991	30777	6991	30777
Далекосхідного краю	114	527	114	527
Казахстану	1265	7393	1265	7393
Всього	115231	559532	33431	164200

З таблиці, складеної на основі довідки ОДПУ № 1, можна встановити кількість виселених селян у 1930 р. З України було депортовано 31593 сім'ї у складі 146229 осіб.

Наступну групу документів складають довідки про розселення розкуркулених селян, які підлягали депортації у віддалені райони СРСР.

У довідці ОДПУ № 3 «Про кількість виселеного куркульства в 1930 році в Північний край» зазначено, що сюди було депортовано 19658 сімей, або 93461 особу з України. Питома вага депортованих селян у цьому регіоні склала 42,2 % сімей, 40,6 % осіб [5, с. 779].

Наступним регіоном виселення розкуркулених українських селян був Західносибірський край. У 1930 р. у цей регіон було переселено, згідно з довідкою ОДПУ № 5, 15590 сімей, або 76130 осіб, з них з України – 6556 родин у складі 23985 членів сімей. Таким чином, найбільшу питому вагу серед селян, висланих у 1930 р. у Західний Сибір, склали українці [6, арк. 34].

У Східносибірський край у 1930 р., згідно з довідкою ОДПУ № 6, було переселено 12047 сімей, або 55782 особи, з них з Української СРР відповідно – 5056 і 25015. Виходячи з цього, можна вважати, що основний контингент депортованих теж склали селяни з України. У Далекосхідний край у тому ж році, згідно з довідкою ОДПУ № 8, було виселено 3919 сімей, або 20901 особу, з них, відповідно, з Української СРР – 323 і 3283. Питома вага українців тут складала всього 10,5 % сімей та 16,1 % осіб [5, с. 772-773].

В Якутію у 1930 р., згідно з довідкою ОДПУ № 9, було вислано 287 сімей, або 2007 осіб, з них 485 осіб-одинаків з Української СРР. Питома вага українців у Якутії серед депортованих осіб становила 41,4 % [6, арк. 44].

Як бачимо, найбільшу питому вагу серед депортованих селян у 1930 р. склали вихідці з України. Районами поселення у 1930 р. розкуркулених українських селян

були Північний, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний краї та Якутія, тобто найбільш віддалені північні та східні регіони Росії. Для вихідців з України у цих місцевостях кліматичні умови проживання були особливо важкими, а природні умови – незвичними. З цього можна зробити висновок, що вістря політики розкуркулення насамперед спрямовувалося проти українського селянства. Депортовані селяни з України у віддалені північні та східні райони Росії були приречені на особливо важкі умови життя, які зумовили надзвичайно високу смертність та каліцтва, неймовірні страждання. Цьому сприяла не лише дислокація розселення спецпереселенців з України, а й їх використання як дешевої підневільної робочої сили на важких роботах. 96,2 % виселених у Північний край у 1930 р. працювали у лісовій промисловості [6, арк. 43].

Базовим документом, який визначив масштаби та порядок другої хвилі розкуркулених селян у 1931 р., стала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про план переселення куркульських сімей в 1931 р. та організацію продуктивного використання спецпереселенців» від 20 травня 1931 р., яка була прийнята на основі протоколу засідання комісії А. Андрєєва від 15 травня 1931 р. Відтепер використання трудових ресурсів спецпереселенців передавалося у відання органів ОДПУ, які повинні були опікуватися їх господарським, адміністративним та організаційним управлінням, а також розпоряджатися всіма матеріальними та грошовими фондами, відпущеними на спецпереселення. Було визначено план розселення розкуркулених: в Уральській області – 55 тис. сімей, а в Казахстані – 56 тис. сімей [6, арк. 42].

18 вересня 1931 р. було видано наказ ОДПУ № 531/289 «Про порядок наступного виселення куркульських сімей». У ньому зазначалося, що у зв'язку з припиненням масових операцій із виселення куркульських родин у віддалені райони

Союзу наказ ОДПУ № 44/21 від 2 лютого 1930 р. із цього числа скасовується. В майбутньому виселення куркульських родин

розкуркулених і депортованих селян у 1931 р. подано у таблиці 2 [6, арк. 40].

Таблица 2

Кількість розкуркулених та депортованих селян другої категорії у 1931 р.

З якої області, краю виселено	Загальна кількість виселених		Переселено всередині області	
	Сімей	Осіб	Сімей	Осіб
Української СРР	32127	131236	-	-
Північнокавказького краю	27809	120356	12409	48698
Нижньоволжського краю	23002	112098	985	3865
Середньоволжського краю	17133	88876	2500	12500
Центрально-Чорноземної області	17769	87656	-	-
Білоруської СРР	20501	15724	-	-
Криму	1146	5171	-	-
Татарії	7810	42153	-	-
Середньої Азії	33081	6944	1128	5840
Західної області	7308	36654	-	-
Івановської промислової області	3655	18020	-	-
Башкирії	12820	66477	6000	30000
Московської області	10813	52868	-	-
Північного краю	3000	15000	3000	15000
Ленінградського військового округу	8004	34731	4744	20854
Уральської області	12000	60000	12000	60000
Західносибірського краю	43057	185584	43057	185584
Східносибірського краю	9077	46282	9077	46287
Далекосхідного краю	2808	14040	2808	14040
Казахстану	5500	27500	5500	27500
Закавказзя	870	4957	-	-
Всього	265795	1243860	109208	469470

з районів суцільної колективізації дозволялося здійснювати в індивідуальному порядку невеликими групами по мірі їх виявлення та з попередньої санкції ОДПУ. Куркульські сім'ї, які мали у своєму складі колишніх червоних партизанів, червоногвардійців, командирів РСЧА, робітників на виробництві, а також осіб, які мали заслуги перед революцією, висилати категорично заборонялося. Також заборонялося висилати молодь із складу куркульських сімей, яка зайнята самостійною роботою і не має тісного зв'язку з сім'єю, яка підлягає виселенню, або розірвала зв'язок із нею [6, арк. 45]. Кількість

На основі цих даних можна встановити, що депортація розкуркулених селян другої категорії за межі республіки, краю, області у віддалені північні та східні райони СРСР повністю здійснювалася з Української, Білоруської союзних республік, а також з Центрально-Чорноземної області, Татарської, Кримської АСРР, Західної, Івановської, Московської областей Російської Федеративної соціалістичної радянської республіки. Всього звідси було виселено 165597 сімей, або 778330 осіб. Із решти регіонів мало місце повне або часткове переселення розкуркулених селян другої категорії всередині республік, країв та

областей, де здійснювалася насильницька політика розселення. Серед загальної кількості розкуркулених та депортованих у відділені північні та східні райони українські селяни, за нашими підрахунками, склали 19,8 % сімей, або 16,9 % осіб, білоруські відповідно – 2,9 % і 2,6 %, російські – 73,3 % і 70,1 %, закавказькі – 0,5 % і 0,6 %, азійські – 3,5 % і 9,8 %. На основі цього можна встановити, що серед депортованих селян другої категорії у віддалені райони СРСР у 1931 р. українці склали майже четверту

стали північні райони Уральської області. В природному відношенні це були необжиті, малозаселені, тайгові місцевості з надзвичайно суворою довгою зимою і дуже коротким спекотним літом. Такі природно-кліматичні умови для українців були надзвичайно важкими, їм доводилося виживати у цих екстремальних умовах. У 1931 р. у цьому регіоні знаходилася величезна кількість висланих селян, що видно із таблиці 3 [5, с. 771]:

Таблиця 3

Кількість та географія поселення розкуркулених селян другої категорії, депортованих в 1930-1931 рр. в Уральську область

З якої області, краю вислані	Періоди депортації				Загальна кількість депортованих селян	
	1930 р.		1931 р.		Всього	
	сімей	Осіб	сімей	осіб	Сімей	осіб
1	2	3	4	5	6	7
Української СРР	-	-	32127	131236	32127	131236
Північнокавказького краю	10595	51577	15400	71658	25995	123235
Нижньоволжського краю	-	-	1878	9315	1878	9315
Середньоволжського краю	-	-	663	3098	663	3098
Центрально-Чорноземної області	-	-	1408	6417	1408	6417
Білоруської СРР	4468	21273	4645	20501	9113	41774
Криму	2772	12284	-	-	2772	12284
Татарії	-	-	7810	42453	7810	42453
Нижньгородського краю	-	-	5201	24200	5201	24200
Західної області	-	-	7308	36654	7308	36654
Івановської промислової області	-	-	3655	18020	3655	18020
Московської області	-	-	3112	13815	3112	13815
Ленінградського військового округу	-	-	337	1541	337	1541
Уральської області	14854	68047	12000	60000	26854	128047
Всього	32689	153181	95544	438908	128233	592089

частину і посідали друге місце у загальній масі виселених [6, арк. 39].

Місцем «куркульського заслання» депортованих селян з України у 1931 р.

Із таблиці видно, що у 1931 р. саме Північний Урал став основним районом проживання розкуркулених та депортованих селян із інших регіонів країни, а саме 128233

сімей, або 592089 осіб. Питома вага українців склала 25,1 % сімей, або 22,2 % осіб у загальній кількості депортованих в Уральську область у 1931 р. Без урахування розкуркулених селян Уральської області питома вага українців підвищувалася і складала 38,5 % сімей, або 34,6 % осіб.

Перша та друга хвилі розкуркулення, які проводилися у 1929-1933 рр., були найбільш масовими. Третя хвиля розкуркулення за своїми масштабами була не такою масовою, але не менш трагічною за своїми наслідками. Початок їй поклала «Інструкція всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, суду і прокуратури» від 10 травня 1933 р., у якій був чіткий наказ про припинення масового розкуркулення. Провину за надзвичайно широкі і масові масштаби розкуркулення було вкотре перекладено на плечі місцевих партійних і радянських працівників. З цього приводу зазначалося, що на селі здійснюються масові і хаотичні виселення: «Арешти проводять голови колгоспів і члени правління колгоспів, голови сільрад і секретарі партосередків, районні і крайові уповноважені. Арешти здійснюють всі, кому заманеться і хто власне не має жодного права це робити» [7, с. 747]. Після засудження такої практики ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зажадали припинення арештів особами, які не мають на це права. Арешти відтепер могли здійснювати лише органи прокуратури, ОДПУ і начальники міліції. Далі вказувалося негайно припинити будь-які масові виселення селян. Виселення здійснювати лише «в індивідуальному і вибірковому порядку і у відношенні лише тих господарств, які ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від посівної кампанії і заготівель». Було встановлено квоту для виселення лише з визначених областей в кількості 12 тис. господарств, з них 2 тис. – з України [8, арк. 145].

На наш погляд, саме цей документ поклав початок третій хвилі розкуркулення. Місцем заслання депортованих селян з

України став Біломорсько-Балтійський комбінат. Рішення про його створення було прийнято 17 серпня 1933 р. 23 жовтня 1933 р. кількість сімей, які підлягали виселенню, було збільшено до 20 тис. «родин куркулів», з них із України підлягали депортації 9546 сімей [9, арк. 76].

Порядок виселення було визначено двома документами. Перший – меморандум НКВС СРСР № 150 заступнику наркома внутрішніх справ Української РСР З.Б. Кацнельсону про вислання одноосібників у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату від 5 листопада 1934 р. У ньому вказувалося, що «виселенню підлягають одноосібники, які злісно саботують і зривають господарсько-політичні кампанії на селі, не займаються продуктивною працею, помічені у крадіжках соціалістичної власності, виключені з колгоспів». Виселення селян мали здійснюватися в індивідуальному порядку за ухвалою органів НКВС і затвержені Наркоматом внутрішніх справ УСРР у відношенні кожної конкретної сім'ї. При цьому депортації підлягали лише ті сім'ї, які мали у своєму складі хоча б одного працездатного чоловіка [10, арк. 9-10]. Другий – меморандум НКВС СРСР № 216 наркому внутрішніх справ Української РСР В.А. Балицькому про виселення «антирадянських сімей» на Біломорсько-Балтійський комбінат від 28 грудня 1934 р., де зазначалося, що «виселенню підлягають сім'ї, які помічені у антирадянській діяльності, зокрема запідозрені у шпигунстві, націоналістичні антирадянські елементи, які здійснювали крадіжки соціалістичної власності, виключені з колгоспів, раніше репресовані куркулі, які втекли із заслання та особи, які проводять антирадянську агітацію і поширюють провокаційні чутки». При цьому зазначалося, що під час здійснення операцій не слід допускати виселення колишніх червоних партизанів, родин червоноармійців та підданих іноземних держав.

Депортовані повинні бути забезпечені двомісячним запасом продовольства, у т. ч. печеним хлібом на весь період перебування у ешелоні, відповідним одягом і взуттям [10, арк. 19]. У відповідності з меморандумами депортація мала бути здійснена поетапно. Про це, зокрема, йдеться у довідці НКВС СРСР у ЦК ВКП(б) «Про виселення куркульства та антирадянського елементу» від 1 січня 1935 р. З неї дізнаємося, що депортація проводилась в період 1-9 лютого 1935 р. В результаті виселено із прикордонних регіонів України 2 тис. родин «куркулів та антирадянського елементу» у кількості 8678 осіб, із них: німців 615 сімей, поляків 681 сім'я, українців 589 сімей та інших – чехів, молдаван, болгар, євреїв – 115 сімей. Депортовані відправлені у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату. 320 лютого по 10 березня 1935 р. здійснено переселення «ненадійного елементу з 23 прикордонних районів Київської та Вінницької областей у східні райони УСРР» у кількості 8329 сімей, або 38892 осіб. З них за національною ознакою сімей поляків – 2866, німців – 1903, українців – 3434, інших – 126 сімей [10, арк. 49].

Підставою для виселення селян вважається лист ЦК КП(б)У від 14 вересня 1934 р. керівникам низових партійних і радянських органів «Про заходи забезпечення виконання Закону про обов'язковий зернопоставки одноосібними господарствами». У ньому дозволялося застосування репресій проти осіб, які «злісно не виконували свої зобов'язання із хлібоздачі, є більш заможними, тобто тих осіб, у відношенні яких застосування репресій дасть найбільш швидкий ефект і заохотить решту одноосібників до іншого якнайшвидшого виконання плану із здачі хліба». Разом з тим в листі було попередження щодо застосування репресивних заходів у масовому порядку. Виселення і конфіскація майна одноосібників, які не виконали плану із хлібоздачі, мали застосовуватися лише у виключному індивідуальному порядку із

дозволу райвиконкому та облвиконкому [11, с. 639]. 20 жовтня 1934 р. надійшла телеграма секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановичу про «саботаж хлібоздачі» в деяких областях України. У ній зазначалося, що «у зв'язку з опором куркульських елементів в деяких районах і селах Вінницької, Чернігівської, Київської, Харківської областей проведенню хлібоздачі в одноосібному секторі змушені висунути вимогу про вислання за межі УСРР найбільш злісних нездавачів хліба» [11, с. 652].

23 жовтня 1934 р. заступник наркома внутрішніх справ УСРР З.Б. Кацнельсон надіслав записку наркому внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягоді про «виселення 500 сімей одноосібників за межі України». У ній стверджувалося, що, хоча план хлібоздачі виконано, у Вінницькій, Чернігівській, Харківській та Київській областях є чимало одноосібників, які не обробляють польової землі, а живуть за рахунок присадибних ділянок та відхідництва. Через це вони не беруть участі у хлібоздачі і за рахунок високих заробітків сплачують податки. Далі зазначалося, що «одноосібники вперто не вступають в колгоспи і є надзвичайно небажаним прикладом для колгоспників. У зв'язку з цим по відношенню до них вирішено застосувати виселення». І вже 31 жовтня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення «дозволити вислати з прикордонної смуги УСРР від 300 до 1000 сімей одноосібників, зобов'язавши ЦК КП(б)У вжити заходів, щоб місця висланих були заміщені надійними елементами». Відповідальність за це покладалася на С. Косіора, П. Постишева, В. Балицького. На цьому засіданні було прийнято рішення «зобов'язати ЦК КП(б)У і РНК УСРР у 6-ти місячний термін перетворити місто Кам'янець-Подільський в передовий форпост радянського українського патріотизму проти польських панів та пілсудчини» [11, с. 650-651].

27 грудня 1934 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) знову було розглянуто питання

про переселення та виселення господарств із західних прикордонних районів України. Зокрема, НКВС зобов'язувалося вислати в порядку репресії із західних прикордонних районів 2 тис. антирадянських сімей та одночасно переселити із західних прикордонних округів у східні райони УСРР 7-8 тис. господарств ненадійного елементу [11, с. 660]. 23 січня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про першу чергу депортацій з Мархлевського району Київської області селян, запідозрених у ворожій антирадянській діяльності. Першу депортацію було здійснено весною 1935 р. [11, с. 682]. 20 серпня 1935 р. був прийнятий меморандум НКВС СРСР № 287 наркомом внутрішніх справ України В.А. Балицьким про виселення та переселення частини населення з Мархлевського району УСРР. В ньому зазначалося, що згідно з директивою заступника наркома внутрішніх справ СРСР Я. Агранова необхідно переселити з Мархлевського району в інші області УСРР 300 господарств «ворожого та ненадійного елементу і про виселення з Мархлевського району за межі УСРР на північ 50 господарств найбільш небезпечних антирадянських елементів». Наказано було виселити ці родини у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату. Крім того, дозволялося виселити з Мархлевського району членів родин, чоловіки яких раніше засуджені і вислані в спецпоселення «за активну антирадянську та шкідницьку діяльність» [11, с. 441]. 31 серпня 1935 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про переселення всередині України». У ній дозволено було переселити з Мархлевського району в інші області України додатково до переселених 350 господарств [11, с. 682]. Остання значна депортація селян відбулася згідно з постановою РНК СРСР № 776-120 с від 28 квітня 1936 р. «Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АСРР 15 тисяч польських і німецьких господарств». У ній зазначалося, що виселенню підлягає 45 тис. осіб. Для них в Карагандинській

області створюються сільськогосподарські поселення НКВС [12, с. 324-327].

Таким чином, за час третьої хвили розкуркулення та депортацій селян, яка тривала з травня 1933 р. до серпня 1936 р., з України було вивезено 35170 сімей. Якщо взяти до уваги, що пересічна селянська родина складалася з 5-6 осіб, то загальна чисельність депортованих в аналізований період становить, за нашими підрахунками, 180-200 тис. осіб. Звідси можна зробити такі узагальнюючі висновки. По-перше, депортації здійснювалися методом вибірково адресних репресій, їх жертвами ставали передусім одноосібники, які не бажали вступати до колгоспу, але одночасно вважали за доцільне ліквідувати індивідуальне господарство з метою уникнути виконання непосильних завдань та планів хлібоздачі. По-друге, районами поселення депортованих селян були передусім спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату, Карагандинської області.

Отже, нами встановлено, що розкуркулення та депортації селян України здійснювалися з кінця 1929 р. до середини 1936 р. На основі розтаємничених документів підраховано, що під час трьох періодів розкуркулення з України у віддалені північні та східні райони СРСР було депортовано близько 100 тис. селянських родин (приблизно півмільйона осіб).

Джерела та література:

1. Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1918-1933) // Перекл. з франц. А.Лазарєвої // Всесвіт. – 1993. – № 9. – С. 128-132; ГУЛАГ: Его строители и обитатели / Под ред. Н.В. Добровольского. – Франкфурт-на-Майне, 1999. – 453 с.; Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 46-56; Рибак І.В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у російських документальних публікаціях // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 126-134; він же. Становище депортованих селян України під час «куркульського» заслання (1930-1936 рр.) // Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць

- на пошану професора Руслана Постоловського. – Рівне: Вовчок, 2011. – С.135-144.
2. Кульницький С.В. Політика «ліквідації куркульства як класу» // Історія українського селянства. Нариси у 2 томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – С. 124-139.
  3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927-1939. Документы и материалы: В 5 т. – Т.2. Ноябрь 1929 - декабрь 1930. – М.: Росспэн, 2000. – 1050 с.; Т.3. 1930-1933. – М.: Росспэн, 2001. – 1051 с.; Т.4. 1934-1936. – М.: Росспэн, 2002. – 1095 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 - весна 1931 г. / Отв. ред. В.П. Данилов, С.А. Красильников. – Т. 1. – Новосибирск: Наука, 1992. – 285 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: Весна 1931 - начало 1933 г. / Отв. ред. В.П. Данилов, С.А. Красильников. – Т.1 – Новосибирск: Экзор, 1993. – 341 с.; Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселения 1930-1940: В 2 книгах / Отв. ред. Н.Н. Покровский. – Кн. 1. – М.: Росспэн, 2005. – 912 с.; Отв. ред. Н.Н. Покровский, В.П. Данилов, С.А. Красильников, Л. Виола. – Кн. 2. – М.: Росспэн, 2006. – 1120 с.
  4. Адиев Г.М. Спецпереселенцы – жертвы «сплошной коллективизации». Из документов «особой папки» Политбюро ЦК ВКП(б) 1930-1932 гг. // Исторический архив. – М., 1994. – №4. – С.147-152.
  5. Деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы: В 4 томах. – М.: Росспэн, 2003. – Т.3. – Кн.1. 1930-1931. – 1017 с.
  6. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.Р-374. – Оп. 28. – Спр. 4055. – 341 арк.
  7. Трагедия советской деревни... – Т.3. 1930-1933. – М.: Росспэн, 2001. – 1051 с.
  8. ГА РФ. – Ф. Р-5446. – Оп. 1. – Спр. 470. – 287 арк.
  9. Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Ф.2. – Оп. 11. – Спр.538. – 234 арк.
  10. Там само. – Ф.3. – Оп.4. – Спр. 8. – 169 арк.
  11. Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселения 1930-1940... – Кн. 1. – М.: Росспэн, 2005. – 912 с.
  12. Там само. – Кн. 2. – М.: Росспэн, 2006. – 1120 с.